

חֶשֶׁק שְׁלֵמָה

לִרְיֹחַן אֱלִימָנוּ

הסדרה לחקר ספרות הקבלה והחסידות: מקורות ומחקרים

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' משה חלמיש
פרופ' חביבה פריה

על העטיפה:
שלמה המלך (930-982 לפנה"ס), עם התוכניות לבניית בית המקדש.
ציור על תחרית של גוסטב דורה, צרפת (1832-1883).

חשק שלמה

לר' יוחנן אלימנו

ההדירה, הקדימה, מבואות וביאורים,
הערות וחילופי נוסחאות

דפנא לוין

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

Heshek Shelomo
Solomon's Desire
Rabbi Yohanan Alemanno

Research , introductions, annotations, notes
and alternative versions
By **Daphna Levin**

מסת"ב: 978-965-92711-7-7 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתיתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תש"פ – 2019

© Copyright 2019 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

עיצוב עטיפה: דפנא לוין

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

כי זה השיר פתח פיהו בחכמה להורות כי לא על חשק
כבודה בת מלך פנימה ידבר.... אין זאת כי אם מלאכת מלך
השירי' שלמה... אשר לא קם כמוהו במלכי' וחכמי'. ודבריו
לא יתכנו היותם כעגבי' ואהבת נשים כאחד הריקי'. אין זה
כי אם שיר אלקי קדוש הוא.*

תוכן העניינים

9.....	אקדמות מילין
13.....	שלמי תודות

שער ראשון: מבואות

17.....	מבוא ראשון: ביוגרפיה אינטלקטואלית קצרה
27.....	מבוא שני: דרכו הפרשנית של ר' יוחנן אלימנו
77.....	מבוא שלישי: הרוח החדשה – הנביא כמאגיקון
115.....	מבוא רביעי: זהותן של הדמויות הדוברות בשיר השירים
131.....	מבוא חמישי: בין אהבה לחשק
151.....	מבוא שישי: משה רבנו הנביא המאגיקון, 'אדון הידיעות כולם'
	מבוא שביעי: הספרייה שעמדה נגד עיניו של אלימנו בבואו לכתוב
169.....	את חשק שלמה
177.....	אפילוג

שער שני: חשק שלמה

183.....	מבוא פילולוגי ענפי הנוסח והבחירה בכתב יד ברלין 832
191.....	חשק שלמה – ההדרת כתב היד

שער שלישי: ביבליוגרפיה ומפתחות

841.....	ביבליוגרפיה
863.....	מפתח העניינים
870.....	מפתח השמות

אקדמות מילין

ראשיתו של חיבור זה במסע לימודי של הכרת כתבי היד העתיקים, מאוצרות הרוח היהודיים השמורים בנבכי מרתפי הספרייה הלאומית באוניברסיטה העברית בירושלים בקיץ 2016. לאמור הוא נולד בעקבות אותו מסע מרתק ולבקשתו של מורי ורבי פרופסור אברהם אלקיים אשר התאמץ לשכנעני בחשיבותו של כתב היד אשר טרם זכה לההדרה.

החקר האקדמי של הגות הרנסאנס האיטלקי היה עדיין בבחינת ארץ לא נודעת עבורי. הצלילה אל עומקי גופי הידע, האסכולות ותחומי העניין בהם עסקו הפילוסופים, הניאופלטונים, המדינאים, האומנים, הסופרים והמשוררים אשר התפרסו למן העת העתיקה ועד לפאתי העת החדשה בתקופה זו, לרבות המחקרים שנכתבו על התקופה מהיבטיה השונים, הייתה למסע אינטלקטואלי מחכים, מרתק ומרחיב דעת. כמי שמעריצה ידע, הריני אסירת תודה על מסע זה.

אלפי ספרים נכתבו על האהבה. אלפי נוסחאות, אלפי המלצות, אלפי שירים ופואמות, ועדיין היא מעסיקה את התודעה האנושית יותר מכל נושא אחר. אהבות נשגבות, אהבות קטנות, אהבות של הלב, אהבות של הבשר, אהבת אלוהים, אהבת האומה, אהבת אב ואם, אח ואחות. חיינו מלאים בהן. במגילת שיר השירים, כך על פי פרשניה לדורותיהם, תמצא את מגוון פניה של האהבה. יש בה אהבה חושנית ארצית, יש בה אהבה נשגבת של האל, יש בה אהבת הורים ואחים, יש בה אהבת האומה ויש בה אף שנאות וקנאות – הלא הן צדדיה האחרים האפלים של האהבה.

ר' יוחנן אלימנו הוציא תחת ידיו את אחד הפירושים היותר חשובים שנכתבו על מגילת שיר השירים בתולדות פרשנות המקרא היהודית. 'חשק שלמה' נתחבר בשלהי המאה החמש עשרה באיטליה של תקופת הרנסאנס. תקופה אשר עסקה רבות בחקר הפילוסופי של האהבה, בתיאולוגיה

הפיוטית שביטוייה באהבה, במטאפיזיקה של האהבה, באהבה האקסטטית, ובמות נשיקה.¹ כל אלה באו לכדי ביטוי בז'אנר ספרותי ענף בסגנון המשתנה לאפלטון אשר לבש צורת דיאלוגים פילוסופיים על האהבה. אלימנו אשר חיפש אף הוא אחר סוד האהבה כפי שהיא באה לידי ביטוי במגילת שיר השירים, הציע פרשנות מהפכנית להבנת משמעותה של האהבה, זו המהדהדת את רוח תקופתו – האהבה הרנסאנסית.

לצורך פרשנותו על שיר השירים שאב אלימנו משליטתו במקורות היהודיים לרבות בקבלה, ומידעיותיו הנרחבות במדעים לרבות במדעים האוקולטיים בצורתם ואופיים הימי בניימיות. אלימנו היה משוכנע, כך לפי רוזנטאל, שלימוד מדעי הטבע והמדעים האוקולטיים מביאים לפילוסוף שליטה במטאפיזיקה, וידע בעל אופי התגלותי נבואי עבור ההוגה הדתי.² ידע שמאפשר לאדם לדעת ולאהוב את האלוה ולחזק בו. ואמנם רבים מהמחקרים אשר נכתבו על אלימנו ועל סביבתו הוקדשו למקומם של המדעים, לרבות המדעים האוקולטיים ובהם: אלכימיה, אסטרולוגיה, אסטרונומיה ובעיקר רוחניות, תיאורגיה, מוסיקה ומאגיה בכתביו.³ אשר על כן בחרתי אני להתמקד במבואות השונים בהיבטים נוספים מלאי ענין אשר נגלו לי, ואשר מייחדים להבנתי את חשק שלמה ואת דרכי פרשנותו ותפיסת עולמו של ר' יוחנן אלימנו.

שלושה שערים לחיבור זה. לשער הראשון שבעה מבואות ואפילוג.

המבוא הפותח מביא ביוגרפיה אינטלקטואלית קצרה של ר' יוחנן אלימנו

1 ראו במבוא העוסק בדרכו הפרשנית של אלימנו ליד הערות 47, 142.

2 כך טען א' רוזנטאל במאמרו: 'Yohanan Alemanno and Occult Sciences', *Inpiemata* (1977), p. 354 (להלן רוזנטאל).

3 מ' אידל, 'הפירוש המאגי והניאופלטוני של הקבלה בתקופת הרנסאנס', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א'(ד) (תשמ"ב), עמ' 60-111; הנ"ל, 'הפירוש המאגי והתיאורגי של המוסיקה בטקסטים יהודיים מתקופת הרנסאנס ועד החסידות', יובל ד' (1982), עמ' לז-מה; M. Idel, 'Conceptualization of Music in Jewish Mysticism', *Enchanting Powers: Music in the World's Religions*, edited by L. E. Sullivan, Cambridge, 1977, pp. 159-188; הנ"ל, 'על שלמה המלך כמאמיקון: קווים אחדים', חותם שלמה, בעריכת ר' מילשטיין, ירושלים, 1994-1995, עמ' 1-2; ג' ששון, 'בעקבות המסורת על שלמה הממליך בספרות חז"ל', *JSLJ* 6 (2007), pp. 37-53; רוזנטאל (לעיל הערה 2), עמ' 349-361.

אשר לוקטה מן המחקרים השונים, אם גם ספורים, אשר הזכירוהו בכתביהם.⁴ המבוא השני עוסק בדרכו הפרשנית של אלימנו בספר חשק שלמה, כלומר במתודולוגיה שלו. המבוא השלישי מציג את 'הרוח החדשה', אותו מונח שטבע אלימנו ואשר חוצה את פרשנותו לאורכו של הספר. 'הרוח החדשה' הינה כהגדרתו, כוח נבואי חדש מבין כוחות הנפש הידועים המחדש בנפש 'אור אלוהי' הגם שבמהותו הנו ישן נושן. כלומר, אלימנו מפרש את שיר השירים על דרך הנבואה כשהוא רואה במלך שלמה נביא, אותו הוא מציב בין הנביאים ומייחס לו ידע מאגי. שיר השירים אשר לשלמה איננו אלא שיר אלוהי קדוש המדבר בחשק הרוחני הטהור ובהשגת רוחניות במדרגה היותר גבוהה הקיימת ודבקות בספירה הנבואית, בתפארת. אשר על כן הודיעו המלך שלמה עליו השלום על דרך המשל ולא בדבור פשוט.

מבוא רביעי עוסק בזהותן של הדמויות הדוברות בשיר השירים. כידוע שבו מלומדי הרנסאנס והחיו את המסורת הקלאסית באומנויות ובפילוסופיה. המשתתף לאפלטון הוא דוגמה בולטת. בעקבותיו נכתבו יצירות חדשות פילוסופיות על האהבה אותן הלבישו בלבוש דיאלוגים דוגמת הדיאלוגים של אפלטון.⁵ אלימנו כותב אף הוא פרשנות על שירת האהבה של הספר התנכ"י כפי שנהוג היה לעשות בסביבתו.⁶ את דבריו הוא שם בפי הוגים שונים ופילוסופים, ובפי הדמויות השונות הדוברות בשיר השירים עצמו, לאמור בפי המאהבת החושקת, העלמה; אביה; אמה; אחיה והחשוק האהוב האמתי, הן ברמת פשט הכתוב היינו המשל, והן ברמת הנמשל.⁷

- 4 בהם דרך משל ספרו של מ"ד קסוטו היהודים בפירנצי בתקופת הרנסאנס (ירושלים, תשכ"ז); המבוא של מנחם דורמן לשיחות על האהבה של יהודה אברבנאל, ירושלים, תשמ"ג; ספרו של גרשם שלום פרקים לתולדות הקבלה, ירושלים, תרצ"א; ספרו של אידל *Kabbalah in Italy 1280-1510* (New Haven & London, 2011); האנציקלופדיה העברית ועוד.
- 5 ביניהם פירושיהם של מרסיליו פיצי'נו על 'המשתתף' לאפלטון; *Canzone d'amore* של בינוויני; חיבוריהם של פיקו דלה מירנדולה ושל יהודה אברבנאל; *Dialoghi d'amore* של *Libro di natura d'amor* של מריו אקיקולה; *Gli asolani* של פייטרו במבו; *Cortegiano* של בלדסאר; ו-*IL primo libro d'amore* של פרנצ'סקו קטאני דיאסטו.
- 6 ראו אצל קסוטו, היהודים בפירנצי בתקופת הרנסאנס (לעיל הערה 4), עמ' 238.
- 7 גם בספר חי העולמים ובחיבורו הבלתי ידוע, הוא כ"י פריז 849, שם אלימנו את דבריו בפי אישים שונים בצורת שיחה בין 'האיש' ובין 'האישה' או בפי 'התורה' או 'התורה'. שלום טוען כי סגנון הדיאלוג בין האיש והאישה נמצא בספרות הקבלה כבר בספר עזרת השם. ראו ג' שלום, 'חבור בלתי נודע מר' יוחנן אלימנו, קרית ספר ה (תרפ"ח/תרפ"ט), עמ' 273.

מבוא חמישי דן בדמותו של אדון הנביאים ומקומו בחשק שלמה. המלך שלמה, אומר אלימנו, בנה את 'שיר השירים' שלו על שלושה אדנים. ראש וראשון להם הוא עמודו של משה רבנו. ואמנם רוחו ודמותו של משה רבנו השלם מכל אדם,⁸ מרחפת על פרשנותו של אלימנו את שירו של המלך שלמה. משה רבנו, הוא מורו ורבו של המלך שלמה, אשר נושא את נפשו להידמות אליו ואל מדרגת השגתו בנבואה ובדבקות.

מבוא שישי מתמקד במשמעותם של שני המונחים היותר חשובים העוסקים באהבה בספר: 'אהבה' ו'חשק' כפי שבאו לידי ביטוי במקורות השונים: בדיאלוג האפלטוני; בהגות המוסלמית; בהגותו של הרמב"ם; בזו של בנו ר' אברהם החסיד הסופי; בהגותו של רבנו בחי בן אשר, והוא דן בהרחבה במשמעותם של שני המונחים בפרשנותו של אלימנו את המגילה עצמה. כלומר, הוא דן בהגדרת 'החשק' בעצם שמו של הספר ובשמו של המלך שלמה; באהבה השגעונית אצל אלימנו; והוא דן במקומו של החשק בהקשרו לסולם העלייה הרוחני של המבקש אחר הדבקות.

מבוא שביעי מציג את הספרייה העשירה שעמדה נגד עיניו של אלימנו בבואו לכתוב את חשק שלמה. בדומה לרשימת הכתבים המצוינים בסדר הלימוד ששרטט בספר הליקוטים שלו שבכ"י אוקספורד 2234, כפי שהביאו משה אידל,⁹ היקף הידע שהיה נגד עיניו בספר 'חשק שלמה' מעורר השתאות, כשגופי הידע למעשה זהים. לבד מן המקורות היהודיים בהם שלט לרבות ספרי קבלה, כוללת הרשימה ספרי פילוסופיה יהודית, יוונית ומוסלמית; ספרי דקדוק וחכמת הלשון; ספרי אריתמטיקה, גיאומטריה והנדסה; אסטרונומיה; אסטרולוגיה, מאגיה ורוחניות.

אפילוג מסכם את ייחודה של פרשנותו של אלימנו.

השער השני הפילולוגי כולל שני פרקים: הראשון עוסק בענפי הנוסח של כתב היד עצמו ומנמק את הבחירה בכתב יד ברלין 832 כעד הנוסח עליו נסמך מחקר זה. השני הוא ההדרת כתב היד עצמו. **השער השלישי** כולל ביבליוגרפיה ומפתחות.

8 פוליו 274 ב.

9 פוליו 64 ב; וראו אצל מ' אידל, "סדר הלימוד" של ר' יוחנן אלימנו, תרביץ מח (תשל"ט), עמ' 303-331.

שלמי תודות

מ עומק לבי מבקשת אני להודות למורי פרופסור אברהם אלקיים ראש מרכז מוסיוף לחקר הקבלה – הפקולטה למדעי היהדות באוניברסיטת בר אילן, שהנחני להעמיק בחקר הגותו של ר' יוחנן אלימנו, הקדיש לי מזמנו, קרא בעיון רב את המבואות לחיבור זה והעיר הערות מחכימות ומאירות מן המעיין הבלתי נדלה של ידיעותיו. יבוא על הברכה ד"ר יעקב פוקס מן המחלקה לכתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים אשר סייע בידי במומחיותו וניסיונו היקרים מפז בהשוואת הנוסחים של ארבעת כתבי היד של 'חשק שלמה'. תודתי נתונה לספריות הנכבדות אשר נתנו לי את הרשאתן להשתמש בכתבי היד שברשותן ובהן:

The British Library of London;

The State Library of Berlin;

The Russian State Library of Moscow;

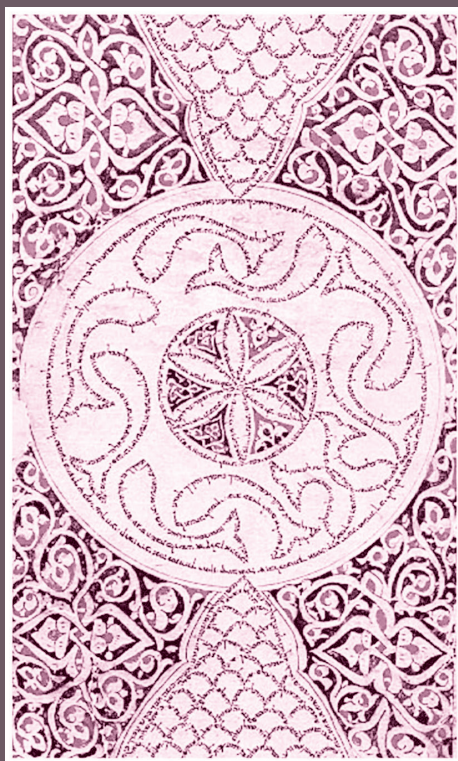
The Bodleian Libraries, The University of Oxford;

הספרייה הלאומית בירושלים והמכון לתצלומי כתבי יד וספריית גרשם שלום.

תודה מיוחדת נתונה לספריית גרשם שלום בספרייה הלאומית על הצוות המסור ומסביר הפנים שלה. יבואו כולם על התודה והברכה.

שער ראשון

מבואות

מבוא ראשון

ביוגרפיה אינטלקטואלית קצרה

(א) חייו של ר' יוחנן אלימנו

ר' יוחנן אלימנו – היה מלומד רנסאנסי מחונן – מקובל יהודי, פילוסוף ופרשן המקרא ואינטלקטואל קוסמופוליטי. הוא נולד ככל הידוע במנטובה בין 1435 ל-1438 לאביו ר' יצחק מפר"ז מיוצאי או מגורשי צרפת, אשר התפרנס ככל הנראה ממכירת כתבי יד. סבו אליהו היה רופא. את שמו ואת מוצאו הגדיר באומרו: "שמי יוחנן בן הח"ר [החכם רבי] יצחק מפריש המכונה אשכנזי בלשון עברי ואלאמן בלשון לעז".² לאמור "אלימנו" היא הגרסה האיטלקית ל"אשכנזי". בהיותו בן שנה או שנתיים התייתם מאביו. בתאריך בלתי ידוע הגיע לפירנצה לביתו של הבנקאי היהודי יחיאל [ויטאלה] מפיסא,³ שם גדל והתחנך. משפחת מפיסא נמנתה על משפחות המלווים היהודיים והייתה אחת מהמצוינות באיטליה כולה. הם היו מלומדים בעלי תרבות מקיפה ויסודית. מעל לכל היו נדיבים. הנדבן יחיאל בן מתתיה הראשון החל במסורת של אירוח מלומדים, סופרים ומשוררים תחת קורת גגו שהיו סמוכים אל שולחנו

- 1 ראו מ"ד קסטו, היהודים בפירנצי בתקופת הרנסאנס, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 235-237. מנחם דורמן מעיר כי הסקירה המקיפה ביותר על חיי יוחנן אלימנו נכתבה בידי קסטו. ראו במבוא לשיחות על האהבה ליהודה אברבנאל, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 53, הערה 91; וראו גם מחקרו של לזלי: A. M. Lesley, *The Song of Solomon's Ascents by J. Alemanno: Love and Human Perfection According to A Jewish Colleague of G. Pioco De la Mirandola*, PhD dissertation, University of California, 1976, pp. 4-11.
- 2 ראו אצל: J. Perles, 'Les savants juifs a' Florence a' L'epoque de Laurent de Me'dicis', *Revue des Etudes juives*, XII (1886), pp. 224-257. דורמן לשיחות על האהבה ליהודה אברבנאל (לעיל הערה 1), עמ' 53.
- 3 לפי קסטו (לעיל הערה 1), ר' יוחנן אלימנו גדל וחונך בביתו של ר' יחיאל מפיסא.

חודשים ארוכים. מסורת זו הגיעה לשיאה בימיו של יחיאל ויטאלה הבן שחי בתקופתו של לורנצו די מדיצ'י המפואר אשר בדרכו ביקש להלך. כאביו כן יחיאל הבן פתח את שערי ביתו לחכמים וסופרים. נראה אף כי בנה לו ספרייה מפוארת של יצירות מן הספרות העברית, ובהן פרשנות המקרא ופילוסופיה דתית. דון יצחק אברבנאל אשר היה מבאי ביתו העיד כי ביתו של יחיאל היה "בית ועד לחכמים". אלימנו עצמו העיד עליו בהקדמה ל'חשק שלמה' כי: "האיש [יחיאל] ירא ה' מעודו, אשר קנני מנעורי וגדלני כאב בביתו ובחומותיו ורובי תורותיו... שם רוח חכמה ובינה מרחפת..."⁴.

בן עשרים ואחד שנה היה כשהחל דורש בעצמו והתמסר להוראה כמחנך אצל משפחות יהודיות אמידות כנהוג באותם זמנים, וכשהוא נודד בין מנטובה, בולוניה, ונציה, פדואה ופרארה. בשנת 1470 שהה במנטובה, למד והוסמך כדוקטור לרפואה על ידי ר' יהודה מֶסֶר ליאון והוא כבן שלושים ושבע שנה. לאחר שנים של נדודים אשר ככל הנראה לא היו מאושרות למרות ההערכה והכבוד להם זכה, שב לפירנצה ב־1488, כך לפי קסוטו.⁵ אלימנו ידע אף מצבי דחק בהם נאלץ למשכן את ספריו היותר יקרים. בחודש תשרי רמ"ט [1489] חזר להתגורר אצל משפחת מפיסא בפירנצה ונשאר תחת חסותם עד לגירוש היהודים מן העיר בשנת 1497. שם בבית אותו הגדיר כ"בית שם תורה וגדולה במקום אחד"⁶ התמסר לכתיבת עבודותיו הגדולות.

הערצתו של אלימנו לפירנצה 'המהוללה' נשקפת מתיאורו:⁷

העיר היפהפייה, היא הקריה הנאמנה והמעטירה אשר
חנן אלוהים אותה עושר וכבוד ומעלה מכל מריעה, היא
פירנצא המהוללה, כי בא ה' וכל קדושי עמו לחננה בכל
תפארה.

- 4 מבוא ל'שער החשק' אשר פורסם ב־Rev. d. e't. juiv. י"ב, עמ' 256. ראו קסוטו (לעיל הערה 1), עמ' 237, הערה 121.
- 5 ראו אצל קסוטו (לעיל הערה 1), עמ' 237.
- 6 לעיל הערה 4.
- 7 מתוך המבוא לשיחות על האהבה ליהודה אברבנאל (לעיל הערה 1), עמ' 53.

עוד מונה אלימנו את שבע מידותיה היקרות של פירינצה המהוללה ובהן בין היתר: החינוך האזרחי המצוין הניתן לאזרחיה; שמירת חירותם; אהבת החכמה שהיא 'ראשית להנהגה מדינית'; חריצותם וכישורונותיהם ובהן חכמת הרטוריקה וקלות ההבנה.⁸

החיים באיטליה של המאה החמש עשרה התנהלו סביב חסויות של פטרונים – נוצרים כמו גם יהודים. אלא שחסויות אלו היו מוגבלות במספר. מכאן שהתחרות שהתקיימה על חסותו של פטרון הייתה קשה והיא מסבירה אחדים ממאפייני החיים האינטלקטואליים והיחסים הבינ-אישיים בין המלומדים היהודיים באיטליה של המאה החמש עשרה. ובהם: ויכוחים מרים; נדודים תכופים; פתיחות ונגישות לוויכוחים פומביים ולהרצאות, השתתפות בדיונים משותפים ותבירה למלומדים ולבעלי העמדות מבין הנוצרים. מעגל מכריו ופטרונים של אלימנו מבין הנוצרים והיהודים גם יחד היה מעולה. ובהם בראש וראשונה היו יחיאל מפיסא ובניו שמואל ויצחק היהודים אשר בביתם כאמור גדל והתחנך; ר' יהודה מֶסֶר ליאון אשר כאמור לימים הסמיך את אלימנו כרופא; יוסף קולון;⁹ הרוזן ג'ובאני פיקו דלה מירנדולה שהיה לתלמידו, ג'ירולמו ביניוויני,¹⁰ אלברטו פיו¹¹ ואחרים מבין הנוצרים. כפטרונו יחיאל מפיסא כך אף אלימנו העריץ את לורנצו דה מדיצי – שליטה המחונן של פירנצה ופטרון של האומנויות. הוא אף חבר לאקדמיה האפלטונית של מרסיליו פיצ'נו בפירנצה. ומכאן שהיה מקורב לאלטיות האינטלקטואליות היהודיות כמו גם לנוצריות באחת מתקופותיה היותר מבריקות של איטליה. יחסיו המיוחדים עם ג'ובאני פיקו דלה מירנדולה מהווים דוגמה מובהקת למעורבותו אצל אותה איטליה אינטלקטואלית נוצרית.¹²

8 ראו קסוטו (לעיל הערה 1), עמ' 53-54.

9 מגדולי הפוסקים ביהדות איטליה במאה החמש עשרה נדד בין ערי איטליה שבהן שימש רב וראש ישיבה. היה רבם ומורם של ר' אליהו דלמדיגו, ר' עובדיה מברטנורא ור' עזריאל דאיינה.

10 ג'ירולמו ביניוויני סיים בשנת 1486 את כתיבת *Canzone d'amore* שלו. הוא למד את שפת המקרא ושלט בה טוב מספיק כדי חיבור מילון עברי-לטיני ולטיני-עברי, והוא כ"י Ashburn 1226 (1153). ראו אצל קסוטו (לעיל הערה 1), עמ' 252.

11 אלברטו פיו השלישי (1475-1531), נסיך קרפי בתקופת הרנסאנס, גודל תחת חסותם של דודיו פיקו דלה מירנדולה ומרקו. רוב ימיו שירת כדיפלומט. התעניין בהומניזם והיה מקורב לאפיפיורות של מדיצי.

12 ראו להלן ליד הערות 22-25.

הלמדנות, חכמתו רבת הגוונים ושכלו החריף היו ללא ספק מתכונותיו הבולטות. אלו באו לכדי ביטוי בספקטרום המדהים של ידיעותיו העולה מכתביו. ראש לכל הקאנון היהודי אשר נתלבש בו בלבוש בשר ודם. 'חשק שלמה' עתיר במאות על גבי מאות פסוקי מקרא, גמרא, מדרש וקבלה השגורים על לשונו ונובעים אל תוך הטקסט באופן טבעי וזורם. אנחנו למדים על ידיעתו הנרחבת גם בפילוסופיה היהודית, היוונית, ההלניסטית והעברית; בקבלה, במדע, באסטרולוגיה ובמאגיה. כתביהם של אפלטון, אריסטו, אלפאראבי, אבן סינא, אבן רשד, אבן טפיל ואלגזאלי, וכתבי תלמידיהם היהודים וממשיכיהם ובהם: יהודה הלוי, הרמב"ם, הרלב"ג, אברהם אבן עזרא, משה נרבוני ור' שם טוב פאלקירא עמדו נגד עיניו כשהוא שב ומצטט מהם בכתביו.

אחת התופעות היותר מאלפות המאפיינות את התקופה הייתה פתיחות הדדית בין מלומדים נוצרים למלומדים יהודיים. במנטובה, פרארה, פרינצה ופדואה נוצרה הזדמנות עבור הנוצרים שגילו ענין בשפה העברית אשר נתפסה על ידי רבים כשפה המושלמת, בכתבי הקודש, בהגות הדתית היהודית לרבות בקבלה ובכתבים הפילוסופיים הכתובים עברית, לטפח את ידיעותיהם בתחומים הללו. ואמנם אפשר להצביע על מספר ניכר של הומניסטים נוצרים אשר למדו אצל יהודים בתקופת הרנסאנס, הגם שהתעניינותם הנמרצת של המלומדים הנוצריים בשפה העברית, בפרשנות המקרא, בתלמודים ובקבלה, מונעת הייתה משאיפתם להאדיר את הנצרות, לבסס את הפולמוס הדתי נגד היהדות ולהוכיח את האמת הנוצרית באמצעות הקבלה.¹³ כך החלה צומחת

13 ראו למשל ח' וירשובסקי, מקובל נוצרי קורא בתורה, ירושלים, תשל"ח; הנ"ל, שלושה פרקים בתולדות הקבלה הנוצרית, ירושלים, תשל"ה, עמ' 11-28; C. Wirszubski, 'Giovanni Pico's Companion To Kabbalistic Symbolism', מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות, מוגשים לג' שלום, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 353-362; וראו אצל מ' אידל, 'הפירוש המאגי והניאופלטוני של הקבלה בתקופת הרינסאנס', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א' (ד) (תשמ"ב), עמ' 60, 63-64; וראו עוד את תרגומו מלטינית של יהודה ליבס לספרו של קרדינל איג'ידיוס ויטרבנסיס, הספרון על האותיות העבריות, ירושלים, תשע"ג; וכן אידל, 'באיטליא למדו הכומרים חוכמת הקבלה והוציאוה למינות', הארץ, 'תרבות וספרות', 21 במרס 2013.

ומתבססת הקבלה הנוצרית.¹⁴ לחילופין גם היהודים יכלו לפתח ולהרחיב את ידיעותיהם בספרות, בפילוסופיה, ברפואה, בתורת המדינה, ובמדעי הנסתר ובהם: אלכימיה, רוחניות, אסטרולוגיה ומאגיה.

תאריך מותו של אלימנו אינו וודאי. בשנת 1505 עדיין עבד על חיבורו הבלתי גמור 'עיני העדה'. משה אידל סבור שאפשר והאריך ימים לפחות עד 1522. זאת הוא למד מאגרת אשר נשלחה מירושלים לאיטליה באותה שנה על ידי חוקר מלומד אחד בה הוא הזכיר ישיש בשם יוחנן אשכנזי אותו הגדיר כ'חכם הכולל' אשר הגיע לירושלים.¹⁵

(ב) מפעלו הספרותי של ר' יוחנן אלימנו

המורשת הספרותית העיקרית של אלימנו משתרעת על פני שבעה חיבורים רחבי היקף ואלו הם:

[1] **עיני העדה** – אשר בכתבתו החל בשנת 1489 ונראה כי שקד עליו זמן רב כפי שמלמד הביטוי בו השתמש במבוא לחיבור – "כל ימי צבאי"¹⁶ – והוא פירוש לתורה על דרך הפילוסופיה והקבלה. פרשנות זו מגיעה עד בראשית ה' פסוק לא ועד בכלל. דהיינו הוא מעולם לא הושלם. נראה כי בשנת 1505 עדיין שקד על חיבורו זה המכונה בכתב יד MS. JTS 888 ניו יורק.

[2] **חי העולמים** – הוא חיבורו העיקרי היותר חשוב של אלימנו עליו שקד משך כשלושים שנה למן שנת 1470 עד שנת 1503. החיבור עוסק בעיקרו בשלבים השונים של ההתפתחות האנושית עד להבשלתה. לאמור הוא מתאר את האדם השלם בחכמה ובמידות הטובות המסוגל להשיג הן את הדבקות באלהות שהיא האושר העילאי והן את נצחיותה של הנפש. ומכאן שמו של הספר – המרמז

14 ראו למשל י' דן, הלב והמעייין, ירושלים, תשס"ה, עמ' 65-71.

15 ראו: M. Idel, *Kabbalah in Italy 1280-1510*, New Haven & London, 2011, p. 178.

178. אידל מתרגם את הביטוי 'החכם הכולל' כאדם האוניברסלי הרנסאנסי השולט בידע רב מתחומים שונים, תיאור שאכן מתאים לאלימנו.

16 קסוטו (לעיל הערה 1), עמ' 241.

על שלבי השגתו של האדם השלם את חיי הנצח. האוטוגרף עצמו נמצא במנטובה, בספריית הקהילה היהודית. העתק של כתב היד נרכש על ידי שטיינשניידר ונמצא בברלין בקטלוג שטיינשניידר והוא MS. 219.¹⁷

[3] **הליקוטים** – הם אוטוגרף גדול הכונס את הערותיו ורשימותיו של אלימנו המתייחסים ללקט ציטוטים הלקוחים משלל מקורות המלמדים על ראשית הגותו כמו גם על החומר שהיה מצוי בפירנצה בשליש האחרון של המאה החמש עשרה ובהם: קטעים של חיבורים פילוסופיים יהודיים, ערביים ויווניים בתרגום עברי, קטעים מיומנים שונים וסדר הלימוד המדורג על פי גילו של התלמיד. כתב היד עליו עבד כבר בשנת 1478 ועד 1504 נמצא בספרייה הבודליאנית באוקספורד [cat. Neubauer] Ox. 2234.

[4] **חיבור בקבלה**¹⁸ משל אלימנו שנכתב ככל הנראה לאחר 1494 וזהה על ידי ג' שלום. החיבור שופך אור על עמדותיו של אלימנו כלפי הקבלה. לפי שלום אלימנו עושה בדבריהם של המקובלים במדה רבה כבתוך שלו. והוא כונס גם בספרו זה את כל החומר המקובל הן מספרי הקבלה העיונית והקבלה המעשית והן מספרי הכשוף והמאגיה באופן שעשה מיתולוגיה חדשה כראות עיניו – דברי שלום.¹⁹ כתב היד נמצא בסורבון וציונו Paris BN 849.

[5] **הערות שוליים לספרו של אבו בכר מוחמד אבן טפיל 'חי בן יקט'אן'** – האגרת 'חי בן יקט'אן' העוסקת בחווייה המיסטית של דבקות באל הבאה בעקבות ההשגה השכלית וההתבודדות, תורגמה לעברית בידי מאן דהוא אלמוני. לפי קסוטו, תעודה מפירנצה המתוארכת

Yohanan Alemanno, *Hay ha-olamim: parte I, La Retorica*, edizione, traduzione 17
e comment a cura de F. Lelli, Firenze, 1995

הכוונה לכ"י פריז 849 של הספרייה הלאומית בסורבון. לאחרונה ההדיר אותו רפאל כהן: 18
'ר' יוחנן אלימאן, אמרות טהורות, מהדורה ייחודית על פי כתב יד פריז הספרייה הלאומית
Heb 849, ירושלים, 2018.

ג' שלום, 'חיבור בלתי נודע מר' יוחנן אלימנו', פרקים לתולדות ספרות הקבלה, ירושלים, 19
תרצ"א, עמ' 54-58.

סביב שנת 1490²⁰ מעידה כי בידי אלימנו היה עותק מן הספר אותו הוא מזכיר למעלה משלושים פעם בספרו 'חשק שלמה' שלא לומר מביא ציטוטים ממנו ונסמך לרעיונותיו. הערות השוליים נכתבו לאגרתו של אבן טפיל כנראה בין השנים 1468 ל-1488 והן נמצאות בכתב יד מינכן של 'חי בן יקט'אן' בקטלוג שטיינשניידר הגם שיש להניח שאינו אלא העתקה של אותו כתב יד המוזכר בתעודה בפירנצה.

[6] **שיר המעלות לשלמה** – הינו הפרק המקדים את הספר 'חשק שלמה'. כשמו, הוא עוסק בשלמותו של המלך שלמה. את כתיבתו החל בסתיו 1488 וסיים לפני פברואר 1490. שיר הלל זה למידותיו המוסריות הנעלות, לכישרונותיו השכליים ולחכמתו הרבה של שלמה המלך, משרטט את דמותו של האדם השלם, אותו טיפוס אידיאלי אליו נשאו ההומניסטים אנשי הרנסאנס את עיניהם וביקשו לחקות. את ידיעותיו על דמותו השלמה של המלך שלמה שאב אלימנו מן המקרא, מן הספרות התלמודית ומן האגדות הרבות בספרות הערבית המתורגמת על חכמתו של המלך שלמה ועל קורות חייו.²¹

[7] **חשק שלמה** – הוא פירושו על שיר השירים אשר החל בכתיבתו בשנת 1468 וחזר אליו במקביל לכתיבת שיר המעלות לשלמה כפי שנראה 20 שנה מאוחר יותר והסתיים אחרי אוגוסט 1492. 'חשק שלמה' הינו הפרשנות היותר ארוכה הקיימת על השיר. לדעת קסוטו 'חשק שלמה' הינו במובן כלשהו החלת דעותיו של אלימנו כפי שפותחו בספרו 'חי העולמים' על שלמה המלך ועל שיר השירים.²² ל'חשק שלמה' ארבעה כתבי יד מוכרים, כולם העתקות כשהאוטוגרף עצמו אבד.²³

20 קסוטו (לעיל הערה 1), עמ' 244, וגם שם, נספח מ"ח, עמ' 330.
 21 ראו למשל מ' אידל, 'על שלמה המלך כמאגיקן: קווים אחדים', **חותם שלמה**, בעריכת ר' מילשטיין, ירושלים, 1994-1995, עמ' 15-17; E. I. J. Rosenthal, 'Yohanan Alemanno', *Inpiemata* (1977), pp. 349-361.
 22 קסוטו (לעיל הערה 1), עמ' 242.
 23 ראו במבוא הפילולוגי העוסק בכתבי היד השונים.

הרקע לכתובת 'שיר המעלות לשלמה' ו'חשק שלמה'

שני החיבורים 'שיר המעלות לשלמה' ו'חשק שלמה' קשורים למערכת היחסים שהתפתחה בין ר' יוחנן אלימנו לבין הרוזן ג'ובאני פיקו דלה מירנדולה. העדות היותר מפורטת על יחסיהם של יוחנן אלימנו וג'ובאני פיקו דלה מירנדולה, מצויה בהקדמה לשיר המעלות לשלמה. המפגש בין השניים התרחש בפירנצה בקיץ 1488. באותה העת היה פיקו דלה מירנדולה, מגדולי אישי הרנסאנס ומי שהוגדר מאוחר יותר כאבי הקבלה הנוצרית, שקוע בלימוד שיר השירים.²⁴ הוא מבקש מפלאוויוס מיתרידאטס²⁵ – המלומד היהודי המומר – לתרגם עבורו ללטינית את פרשנותו העברית של הרלב"ג למגילת שיר השירים;²⁶ הוא עורך השוואה בין שיר השירים למשתה של אפלטון; והוא מעיד על עצמו שטרח ועיין בכל האינטרפרטציות והפרשנויות שנכתבו על שיר השירים ביוונית ובלטינית שהיו בנמצא, בניסיונו למצוא היגיון כלשהו בעריכתו של השיר, אולם עדיין לא יישב את סדר ענייניו של השיר לשביעות רצונו.²⁷ במפגש המתואר בין שני המלומדים²⁸ שואל פיקו את אלימנו אם נתקל או ראה בין כל הפרשנים של שיר השירים משהו שהוא בגדר אור גדול אשר ידע להבחין ולזהות בין הדברים המבלבלים שבו. אלימנו ענה כי החכמים שבחכמים פירשו את שיר השירים אבל לא רבים הבינו או הסבירו את השיר לעומקו. "אלא שהשם חנן אותי בפתרונים אחדים, נושנים גם חדשים לפני 20 שנה, הוא מגלה לפיקו, והם שמורים עמי

24 וירשובסקי, בעקבות מחקריו, ראה את פיקו כאבי הקבלה הנוצרית. את ידיעותיו על הקבלה רכש בעיקר בעזרת התרגומים ללטינית שערך עבורו מיתרידאטס המומר ומשיחותיו עם מורו יוחנן אלימנו, ומהן בנה את ה'תזות' המפורסמות שלו ואת נאומו על כבוד האדם. הוא אף קשר בין המאגיה הטבעית לבין הקבלה. ראו ג'ובני פיקו דלה מירנדולה, **נאום על כבוד האדם**, ירושלים, תשנ"א.

25 ח' וירשובסקי, 'שמו העברי של פלאוויוס מיתרידאטס', **ספר יצחק אריה זליגמן: מאמרים במקרא ובעולם העתיק**, בעריכת י' זקוביץ וא' רופא, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 569–572. וראו, C. Wirszubski, *Pico della Mirandola's Encounter with Jewish Mysticism*, Jerusalem 1989.

26 פלאוויוס התבקש אף לתרגם עבור פיקו חלקים גדולים מספרות הקבלה שנוצרה בספרד, באיטליה ובאשכנז.

27 ראו להלן במבוא העוסק בדרכו הפרשנית של אלימנו ליד הערה 142.

28 ראו מחקרו של לזלי (לעיל הערה 1), עמ' 12, 27, והערה 1 שם.

בביתי." אלימנו החל אפוא בכתיבת פרשנותו לשיר השירים כבר בשנת 1468. פרשנות שהתייחדה אך ורק למשמעות המילולית של הטקסט, כלומר לפשט הכתוב.

משביקש פיקו לשמוע את פרשנותו הנושנה של אלימנו הקריא לפניו אלימנו את הדברים. ומשמע פיקו את פרשנותו של אלימנו לסמלים של השיר סבר שמצא אוצר. או אז הוא מבקש מאלימנו מפורשות: "אזור חלצ'ך כגבר וכתוב לי על המשמעות האלגורית של השיר התואמת לסמלים מכל בחינה. אות אות מילה מילה מבלי להשמיט דבר ומבלי להכביר מילים. השתמש בלשון פשוטה, הוא מבקש, ואנא בחן את השיר מראשיתו ועד סופו בתואם עם שלמותו של המלך שלמה כפי שכתבו עליו וכפי שנמצא בתנ"ך, במדרש ובכתבים המדעיים המיוחסים לו מבין הספרים שבידינו בעברית, בלטינית ובערבית".²⁹

יוחנן אלימנו מתבקש אפוא להסביר את המשמעות האלגורית של שיר השירים בתואם עם פרשנותו למשמעות המילולית של השיר. אבל אז מוסיף פיקו ומבקש מאלימנו לכתוב גם את שיר המעלות לשלמה – כלומר על האינטרפרטציה של שיר השירים להתייחס מראשית ועד אחרית למעלותיו של שלמה המלך עליהן ניתן ללמוד מן המקורות הספרותיים הרלוונטיים. העניין שגילה פיקו בטיוטה שכתב אלימנו ב-1468 הוביל אפוא לכתיבת שיר המעלות לשלמה ולחשק שלמה. המפגש הזה היה תחילתה של מערכת יחסים רבת אנפין בין פטרון ומשרתו; בין קולגות מתחומים שונים; ובין מורה ותלמיד.³⁰

29 לפי לולי (לעיל הערה 1), עמ' 27, הערה 2. דו־שיח זה בין אלימנו לפיקו פורסם לראשונה על ידי פרלס (לעיל הערה 2), עמ' 245 ואילך.

30 שם, עמ' 27-51.